

Az időjárás mint szemantikai összetevő a magyar népdalokban

1. A népdalszövegek kognitív nyelvészeti keretben történő vizsgálata a nagy hagyományra visszatekintő szövegtipológiai kutatás új szempontrendszerű folytatásaként jelentkezik. A korábbi, egymással párhuzamosan végzett tanulmányok elsősorban a szemantikai – főként motívumok, szimbólumok, ezek szociokulturális vonatkozásait érintő – jellemzők feltárását irányozták (köztük említendő többek között ERDÉLYI ZSUZSÁNNA, KÜLLŐS IMOLA, LÜKŐ GÁBOR, MONA ILONA, VARGYAS LAJOS munkássága), valamint szövegtani – szövegszerkezeti jellemzőkre és a variálódás folyamatainak megállapítására, beleértve a műdalokhoz fűződő intertextualitás jelenségeire irányuló – jellemzők bemutatását tűzték ki célul (például MONA ILONA, KATONA IMRE, KÜLLŐS IMOLA, VARGYAS LAJOS munkássága). Az említett kutatások hozadékához képest teljesen új nézőpontból hoznak eredményeket a kognitív nyelvészet szövegvizsgálati módszerei a szövegek leírásában. E vizsgálat kezdeti státuszát jelzi, hogy a holista funkcionista nyelvelmélet hátterén belül az érintett szövegtípusra (egyáltalán folklór szövegekre) alkalmazható fogalmi készlet és módszertani keret kidolgozása még jórészt hátravan. A kognitív szövegvizsgálat főbb előnyei az alábbiakban összegezhetők (BARANYINÉ 2010): a) A szöveg szemantikai egységként való szemlélete átfogóbb, sokrétűbb elemzést tesz lehetővé; b) a képi elemeket nem dekontextualizálva, hanem természetes közegükben vizsgálja; c) a szövegértést dinamikus folyamatként képzei el, melyben mind a szövegfelépítés, mind pedig a szövegtípus szerepe előtérbe kerül; d) az elhomályosult tartalmak feltérképezése mellett e megközelítés az empirikus alapokon történő vizsgálat érvényességét is hangsúlyozza; e) a szövegértelem mint skalárisan mérhető részleges interpretációk együttese jelenik meg.

A népdalok fogalmi rendszerének megközelítése, tágabb perspektívából szemlélve, a „nyelvi világgép” fogalmával hozható összefüggésbe, mely szerint a nyelv implicit elmélet a minket körülvevő fizikai, társas, kulturális környezetről (SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996). Másfelől a folklór szövegek nyelvi kifejezései „megfelelnek a népnyelv általános világleképező módjainak” (TOLCSVAI NAGY 2005: 269), népi vagyis konvencionizált tapasztalati kategorizáláson alapulnak. A cél azonban nem csupán a népdalra mint szövegtípusra jellemző nyelvi világgép rekonstruálása, hanem ezzel összefüggésben vagy egyidejűleg a szövegekben folyamatosan konstruálódó kontextus dinamikájának szemléltetése is. A szerző érdeklődésének középpontjában álló, a népdalokban gyakorta megfigyelhető úgynevezett természeti jelenet, így a hozzá kapcsolódó fogalmi háló is jellemzően metaforikus. E jelenet értelmezésének problematikáját korántsem jelzi a folklorisztikában elterjedt „természeti kezdőkép” terminus, mivel szövegbeli elhelyezkedése, kiterjedése, hatóköre rendkívül változatos. Ezért, a kognitív nyelvészet hasonló fogalmaihoz igazodva, a fenti megjelölés használatát javaslom.

A dolgozat célja a természeti jelenetekben az időjárás szemléltetésének funkcionálását vizsgáló, rávilágítani az időjárási elemek profilálódási mechanizmusaira. A vizsgálattal kapcsolatban számos elméleti és módszertani kérdés merül fel, melyre a dolgozat keretei között nem adható kielégítő válasz. Először is, általános vezérelvként szeretnénk leszögezni azt, hogy a nyelvi adathoz fűződő tartalmi észrevételek és formai meglátások egyensúlya az elemzés során érvényesüljön. Másodszor, statikus és dinamikus szempontok együttese kell, hogy megjelenjen abban a vizsgálatban, mely az időjárás körülményeinek megjelenítését összetett reprezentációként értelmezi, s melyben az egyes elemek dinamikus egymásra épülésének folyamatát követjük nyomon. Módszertanilag releváns egy jeleneten belül a figyelem irányításának módját értelmezni, valamint azt megállapítani, hogy mi tekinthető olyan lokális fókuszra, amely köré a jelenet többi eleme szerveződik. Ehhez kapcsolódik a strófát mint mezoszintű szövegegységet alapul véve a sorrendiség szerepének jelentőségét is kérdés tárgyává tenni. Feladat maradt továbbá annak vizsgálata is, hogy hogyan vannak megkonstruálva a jelenetek a szubjektívizáció szempontjából. E kérdéskör a természeti jelenetek nézőpontoszerkezetének elemzését egészítené ki, mely szintén fontos értelem-összetevő. Itt jegyezném meg, hogy a címben is szereplő „szemantikai” jelző értelemszerűen tágan, pragmatikai keretben értelmezendő. Végül, az időjárási jelenetek más népdaltípusokra kiterjesztendő vizsgálata minden bizonnyal olyan elrendeződéseket eredményez, mely a hagyományos, folklór terminusokkal elkülönített típusokhoz képest új, kognitív szempontok alapján helyezi egymás mellé a szövegeket. Az elemzés tágabb kontextusa a természeti jelenetekben a tér szemantikai/metaforizációs szerepének vizsgálata, melyben néhány fogalmi entitás konstruálási műveletének bemutatása fontos tapasztalatokkal szolgál (vö. BARANYINÉ 2009). Emiatt az elemzés során a térnek a fogalmi profilálódásban alkotott szerepe hangsúlyozottan jelenik meg. A felhasznált korpusz kifejezetten szövegvizsgálati céllal készült antológia (ORTUTAY-KATONA 1975).

A vizsgálat előzetes kérdésfelvetései a következők: 1. Milyen gyakori az időjárás megjelenítése a természeti jelenetekben? 2. Az időjárásról belül mely elemek/jelenségek szerepelnek a szövegekben, s ezek közül melyek gyakoribbak? 3. Az egyes elemek/jelenségek hogyan profilálódnak, különös tekintettel a tér dimenziójára? A dolgozat keretein belül szükség volt a téma leszűkítésére, ennek megfelelően a szükséges alapfogalmak bevezetése után a szerelmi dal típusán belül mozogva csupán két gyakori, de profilálási jellemzőiben igen eltérő időjárási jelenség bemutatására kerül sor.

2. A nyelvi realizáció konstruktív folyamat eredménye, hiszen „valamely ismeret (reprezentáció) nyelvi kifejezése egyenlő annak fogalmi feldolgozásával, konceptuális megkonstruálásával” (KognNy.: 5). E folyamatban kiemelt szerepe van a nézőpontnak, mely a konceptualizáció kiindulópontja, vagyis „az a helyzet, ahonnan a beszélő látja és láttatja az általa elmondottakat” (TOLCSVAI NAGY 2006: 4). A konstruálás dinamikus folyamatában a fogalmi entitás aktuális profillal jelenik meg, mely adott fogalmi tartományon belül érvényesül a kontextus-

tól függően: „Egy kifejezés profilja az entitás, amit jelöl, vagy amire vonatkozik, és mint ilyen az aktivált teljes fogalmon belül a figyelem fókusza” (TOLCSVAI NAGY 2003: 220, vö. LANGACKER 1999: 45). A lehetséges tartományok összessége alkotja egy fogalom mátrixát, melyről elmondható, hogy „egy komplex mátrixon belül a tartományok különböznek a centralitás mértékében, mely valószínűsíti azt, hogy adott esetben melyikük aktivizálódik könnyebben” (LANGACKER 1987: 189). Ez tehát azt jelenti, hogy egyes profilok konvencionálisabbnak tekinthetők, mint mások. A korpuszból kiinduló vizsgálatban a konvenció a gyakorisággal hozható összefüggésbe, s ez az egyes fogalmi hálózatok kapcsolódásának erősségére is érvényes. A népdalok esetében a profilt meghatározó legfőbb tényezők, így a fogalom alkalmi attribútumai, alkalmilag hangsúlyozott szemantikai jegyek, a profilok hálózati kapcsolata és a kontextuális beágyazottság. A kontextus, a konstruálás műveletével párhuzamosan, nem szerkezetként értelmezendő összetevő, hanem dinamikusan alakuló viszonyrendszer: „egy konkrét megnyilatkozás kontextusát nem úgy kell felfognunk, mint előre adott, a megnyilatkozástól függetlenül létező ismeretek rendszerét. A kontextust megnyilatkozásról megnyilatkozásra kell felépíteni, vagyis a nyelvi tevékenység folyamatában kell létrehozni. Ekkor viszont választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy melyek azok a kontextuális ismeretek, amelyekre az éppen aktuális megnyilatkozás megalkotásakor számítunk, illetőleg amelyek az éppen aktuális megnyilatkozás sikeres értelmezését lehetővé teszik a számunkra. Továbbá: hogy ezen ismeretek hogyan aktualizálódnak. Annak ellenére ugyanis, hogy elvileg az összes összetevővel kapcsolatos ismeretanyag szerepet kaphat, a kontextus létrehozásakor ezen ismereteknek csak egy részét mozgósítjuk” (TÁTRAI 2004: 489). „Ennél fogva a kontextus ismerete a szituációval, vagyis a közlés személyközi, valamint térbeli és időbeli viszonyaival kapcsolatos ismereteket, a megnyilatkozásnak keretet adó társadalmi cselekvéssel kapcsolatos ismereteket, továbbá azokat a világról való ismereteket jelenti, amelyek a megnyilatkozás témájával függnek össze. [...] A megnyilatkozások kontextusa azonban nem előre adott, hanem az értelmezés folyamatában jön létre. A kontextus létrehozása azt jelenti, hogy a résztvevők erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a fizikai, szociális és mentális világból származó ismeretek mozgósításával biztosítsák a megnyilatkozás relevanciáját” (i. m. 492). Látni fogjuk, hogy a népdalban a kontextus alakulásának dinamizmusa, valamint a kontextualizálás érdekében tett erőfeszítés mértéke változó. A természeti jelenet – főleg szövegkezdő pozícióban – és a nem-természeti rész kontextusa, ezek gyakran disszonáns viszonya a népdal sűrített nyelvi reprezentációjában a szövegtípus meghatározó jegye.

3. Az alábbiakban a szerelmi dalokban az időjárási elemek előfordulási arányát célzó vizsgálat összefoglaló eredményét ismertetem:

1. táblázat

Az időjárási elemek előfordulási aránya a szerelmi dalokban

Szerelmi dalok: 445 népdal; összesen 1181 strófa								
Természeti elem/jelenet: 319 népdalban (népdalok arányában 72%); 493 természeti elem/jelenet								
Időjárási elemek: 94 népdalban (= nd.), ezen belül 102 jelenetben (= jel.) (jelenetek arányában 20,7%)								
Szél/ szellő	Eső/ zivatar	Felhő/ borult ég	Napsütés/ derűs ég	Harmat	Szivárvány	Hó	Jég	Vihar
27 nd.; 29 jel.	20 nd.; 22 jel.	19 nd.; 20 jel.	13 nd.; 14 jel.	5 nd.; 6 jel.	4 nd.; 4 jel.	4 nd.; 4 jel.	2 nd.; 2 jel.	1 nd.; 1 jel.
28,4%	21,5%	19,6%	13,7%	5,9%	3,9%	3,9%	2%	1%

A magyar népdalok szerelmi dalokként meghatározott csoportjában a természeti jelenet igen gyakori reprezentációs mód: a dalok mintegy 72%-ban szerepel. Az időjárási elemek e jelenetek együtödében találhatók meg. Az időjárás-reprezentáció magját képező, mintegy helyi fókuszként működő, meghatározó időjárási elemek közös jellemzője, hogy többnyire könnyen hozzáférhető alapkategóriák: szél, eső, felhő, hó, jég, szivárvány, vihar. A leggyakoribb reprezentációk a szél, az eső illetve zivatar, a felhő és a borult ég, valamint a napsütés vagy derűs égbolt. Néhány esetben nem egyértelmű (csak valószínűsíthető), hogy pontosan mely jelenségről van szó, mint a következő népdalban:

*Szomorú az idő,
Meg akar változni.
Talán a rózsámtól
Kelletik elválni? (374:1)*

A „szomorú” idő megállapítás egy közeljövőben bekövetkezendő változás sejtelmének megjelenítése, a változás az elválással párhuzamos. A „szomorú” idő értelmezése homályos: jelenthet esőt, borús eget, jellegzetes őszi időt széllal, hulló levelekkel. Az is érzékelhető, hogy a jelenetben visszafogottabb fizikai erőhatások érvényesülnek. A vihar, a zivatar, a nagyobb erejű szél ilyen alapon kizárható. A „szomorú” jelző olyan attribútum, mely nem csupán tapasztalati, hanem a tapasztalati élmény által keltett általános érzelmi benyomáson alapul. Megjegyzendő, hogy ez esetben az „idő” másik értelmezési lehetősége is felvetődik: jelenthet esetleg időszakot, napszakot is (a népdalokban gyakori az átmeneti évszakok, napszakok reprezentációja). Hasonlóan nem egyértelmű a szöveg elemzésénél az időjárási elem metaforikus hatókörének értelmezése. A második sor *akar* igéje például már szubjektumra utal, hiszen csupán az emberi tevékenységek mögött rejlik többnyire akarat. Ebben a szövegben az 1–2. sor és

a 3–4. sor természeti reprezentációja, illetve emberi-érzelmi reprezentációja között érdekes párhuzamok és oppozíciók fedezhetők fel: a szándék, akarat a természetben érvényesül, míg a *kelletik* igében implikált tehetetlenség az emberhez kapcsolódik, mely ellentmond az általános emberi tapasztalatoknak. Ráadásul a tehetetlenség a természeti akarathoz való függőségben jelenik meg. Ezt mind a reprezentáció sorrendisége, mind a tényszerű megállapítás ↔ bizonytalan kérdés szembenállása sugallja. Az erőviszonyok ilyen furcsa megfordulása újabb metaforikus értelmezési szinthez vezet.

A) A szél definíciója szerint „a levegő mozgása, áramlása, illetve az így mozgó levegő” (Ért.: 1453). Bár e meghatározás szerint nem egyértelműsíthető, a hétköznapi tapasztalat szerint azonban főként horizontális irányú mozgás értendő a konceptualizáció szerint. Mivelhogy a levegő nem látható, a szél hatásmechanizmusában, azaz a tárgyra ható erejében érzékelhető: a nézőpont alapját képező kiindulópont origójában elhelyezkedő „én” számára ez, ha a tárgy rajta kívül esik, akkor vizualitáson alapul (a szél hatása itt mozgatás), ha pedig ő maga a tárgy, akkor tapintáson keresztül jelentkezik. Az előbbi sematikusán úgy ábrázolható, hogy egy tárgy egyik térbeli pozícióból egy másikba kerül, tehát térbeli pozíciója megváltozik. Ez a változás az, amely a különböző metaforizációs lehetőségek alapját képezi. A változást pedig egy, a szóban forgó tárgyon kívül eső külső ok, erőhatás váltja ki, melyben a tárgy tehetetlensége profilálódik, vagyis az erőhatásra semmiféle ellenreakciót nem produkál. A térbeli pozícióváltás valamilyen szituációváltással: esemény bekövetkeztével és/vagy érzelmi alapállás megváltozásával állítható párhuzamba. A pozícióváltás ismétlődhet (ezt nevezem „megmozgatásnak”), vagy egyszeri is lehet, ezáltal végleges (melyet a „elmozdítás” fogalmával jelöltem). A szél tapintáson keresztüli érzékelése kapcsán szintén a mozgás, metaforikus értelemben változás kerül a figyelem előterébe, de itt a levegő mozgásáról van szó, s inkább maga a történet alapvető (mely egyben az idő folyásának tapasztalati élménye).

A szél gyakori jelzői az átmeneti évszakok: tavaszi szél, őszi szél. E kettő között a mozgásbeli jellemzők eltérése tapasztalható: a tavaszi szél jellemzően nagy erejű horizontális mozgást feltételez, áradást okoz, azaz nagy tömegeket mozgat. Metaforikus jelentésben a mozgatás érzelmi változást idéz elő, a tág perspektíva pedig a párválasztás, keresgélés – *utat szárazst* (2:1) – lehetőségek érzékeltetője. Az őszi szél ezzel ellentétben vertikális irányú – *Felülről fúj az őszi szél* (127:1) –, levelet fúj le a fáról, mozgatási tevékenysége az elválasztás. Metaforikus értelmezése az elválás és néha a felejtés (vö. 331:1).

*Őszi szél fúj a hegyekről.
Megbocsáss már mindenekről!
Édes rózsám ablakába
De sokat álltam hiába!* (123:1)

*Szél fújja le, szél fújja le a fáról a levelet;
Szőke kislány, szőke kislány, felejtsd el a nevemet;
Ne tarts engem, ne tarts engem abb' az árva szívedbe!
Öleltelek, csókoltalak mostanáig kedvemre. (253:3)*

A hegyekről fújó szél kapcsán megemlíthető, hogy „a néphit szerint a szél egy nagy hegyen (vagy a világvégén az égen) levő lyukból fúj” (MNL). Talán ez a feltételezés állhat a kép mögött. Bizonyos viszont, hogy a szél, és ezzel együtt a változás egy, az ember/közösség számára ismeretlen helyről érkezik.

A mozgással összefüggésben kétféle jelenségről beszélhetünk: vagy egy tárgy elmozdításáról, vagy pedig helyben történő megmozgatásáról. Az elmozdítás időben állandósult folyamata jelenik meg láncreakcióban (szél → víz → malom) a következő szövegben, ahol a szél ereje profilálódik, valamint absztrakt értelemben az ok-okozati összefüggés.

*Szél hajtja a habot,
Víz a vízimalmot.
Szerelem csinálja
Az atyafiságot. (88:4)*

A forgószél ereje azonban veszedelmes, kárt tesz, elragad:

*Jaj, de félek, hogyha forgószél támad!
– Te forgószél, el ne vidd a babámat!
Süss le rá, te fényes nap, süss le ragyogva;
Te meg, madár, szállj följe dalolva! (75:2)*

Sajátos a szél metaforikus szerepe mint hírvivőé:

*Mit a világ rólam beszél,
Mind elfújja aztat a szél: (281)*

A másik mozgásforma a megmozgatás, mely az adott tárgy mozgási szabadságát, ezáltal metaforikus értelemben nem csak fizikai szabadságát jelentí – akár pozitív, akár negatív értelemben. A pozitív kontextus a leányélet örömtelisége.

*Szárnya, szárnya, szárnya a fecskének.
Jobb a lánynak, mint a menyecskének.
Mert a lánynak befonják a haját,
Fújja a szél selyempántlikáját. (117:2)*

Azonban a nézőpont az utóbbi állapotból értelmezendő, vagyis a menyecskééből, ezáltal a leányélet örömeinek elvesztése kerül inkább előtérbe, mint annak

örömei. De hasonló szabadság a kapcsolat felbomlása utáni magányos állapotot is jelezheti:

*Pántlikás kalapom
Fújdogálja a szél.
Köszönöm, galambom,
Hogy eddig szerettél. (306:1)*

*Nem messze van, nem messze van a szeretőm lakása;
Ide látszik, ide látszik annak a rózsafája.
Fújja a szél körös-körül a sok szegfűt, rezedát;
Nem taposom, nem taposom a szeretőm udvarát. (253:3)*

Utóbbi szövegben az udvar zárt terület, melynek kapcsán a kint–bent térviszony-oppozíció is előtérbe kerül: a kiindulópont külső. Érdekes, hogy a pántlika mozgása pozitív és negatív értékű is lehet, vagyis az érzelmi szabadság, a szerelmi/kapcsolati kötöttségtől való mentesség pozitív és negatív kontextusban is megjelenhet. A különbség abban érzékelhető, hogy ez az állapot a kötött állapot előtt vagy után jelentkezik. Számos népdal bizonyítja, hogy a szerelmi viszony állapotába kerülés az ember életében olyan határvonalat jelent, amelynek átlépése visszafordíthatatlan folyamat, vagyis ennek megtörténtével többé nem lehetséges az azelőtti pozitív állapotba való visszakerülés. A szerelmi viszony története két irányba mutathat: vagy kiteljesedés, vagy pedig szakítás követi.

A mozgatás valamely mentális folyamat bekövetkeztére is utalhat. A levél mozgatása kellemetlen zajt eredményez, mely a rossz sejtelen megjelenítése:

*Felülről fúj az őszi szél;
Zörög a fán a falevél.
– Ugyan, babám, hova lettél?
Már két este el nem jöttél. (127:1)*

A szél–szellő a levegő „élő” változata, az élet feltétele, az élő tárgyat körülvevő tér.

*Sárga vagyok, nem ér a szél,
Mind ősszel a nyírfalevél.
Nyírfalevél hideg miatt,
Én mög a szerelöm miatt. (157:2)*

*A szép gúnya szellő nélkül,
A szép gúnya szellő nélkül,
Az én szívem a téd nélkül;
Az én szívem a téd nélkül. (222:4)*

A szélnek az akusztikum fogalmi tartományában való profilálódása (zaj) nagy erejű horizontális mozgásra utal, ezáltal horizontálisan kitágított tér képzetét eredményezi. A *zúgás-zuhogás-jajszó* hármas élménye a hallás percepciójának előtérbe kerülését, sőt annak kizárólagosságát jelenti. Ez azért lényeges, mert, mint fentebb kifejtettem, a szél alapvető érzékelési formája a látás, másodsorban a tapintás.

*Nem hallok egyebet,
Csak a szél zúgását,
Meghallom cethalnak
Vízbe zuhogását.*

*Meghallom cethalnak
Vízbe zuhogását
Kedves galambomnak
Keserves jajszeit. (35:1–2)*

Mindezek összegzéseként elmondható, hogy a szél térbeli profilálódása erőteljes, ezen belül legprominensebb a tárgyakra való hatása: a mozgatás és az elmozdítás. Főként horizontális, ritkán vertikális irányú mozgás jellemzi, időnként forrása, irányultsága definiált, valamint az a tárgy, amelyre hat. Az elmozdítás-mozgatás metaforizációs alapsémája A MOZGÁS VÁLTOZÁS, melynek kontextusban megkonstruált lehetőségei az elválás, a hír (elsősorban negatív), a szóbeszéd, az emlékezés illetve az érzelmi állapot (változása).

Arra a kérdésre, hogy a szél mint időjárási jelenség alapvetően pozitív vagy negatív kontextusban jelenik-e meg a népdalokban, a fenti példákban már érzékeltettem, hogy a kontextus alakulásának függvényében lehet választ adni. A már idézett két, hasonló jelenetet tartalmazó szövegben, mint arról szó volt, a szél által fújdogált pántlikát ábrázoló jelenet valamilyen szerelmi kapcsolati kötöttségtől mentes állapotot fejez ki.

*Szárnya, szárnya, szárnya a fecskének.
Jobb lánynak, mint a menyecskének.
Mert a lánynak befonják a haját,
Fújja a szél selyempántlikáját. (117:2)*

*Pántlikás kalapom
Fújdogálja a szél.
Köszönöm, galambom,
Hogy eddig szeretted. (306:1)*

Látható, hogy a szél egy adott elemi jelenetben profilálódik, tehát rendelkezik egy szűkebb kontextussal, valamint e jelenet szintén beágyazódik egy tágabb, metaforikus jelentéssel bővülő kontextusba. Ez a jelenség fölveti a metafora hatókörének kérdését. A második szövegben az első két sorban a *pántlika*, a

fújdogálja kicsinyítő forma, s játékos mozgás együttese adja a jelenet pozitív hatását. Ezzel ellentétben a búcsú az elválást mint negatív kontextust idézi. A jelenet első pozitív metaforikus értelmezését (szabadság) tehát a második rész negatívvá fordítja át (elválás). Hasonló figyelhető meg a *Nem messze van, nem messze van* kezdetű népdalban is. Ezzel szemben az első fenti szöveg esetében az alapvetően pozitív kicsengésű dal második sora okoz fejtörést: a lányság pozitív állapotával szemben ellentétként, tehát negatív minősítésben jelenik meg a menyecskéé. A bizonytalanság forrása a nézőpont érvényesítésének hiánya: a lány vagy a menyecske mentális-érzelmi alapállása tekinthető-e kiindulópontnak. Annak ellenére, hogy az előbbi dominál a szövegegységben, mégis az utóbbi felé hajlunk, mivel az utóbbi állapot tekinthető érvényesnek: egyrészt két állapot szembesítése (még ha általános tapasztalatról is van szó) a kettő ismeretében lehetséges; másrészt az élettörténet szempontjából a népdalok jellemzően vagy a jelen állapotra, vagy retrospektív módon a múltra referálnak. Ha a közeli jövőre tekintenek, akkor a szerelmi beteljesedésen túli állapotra (a határvonalon túlra) jellemzően már nem terjednek ki. Itt tehát a pozitív állapot hiányolása, az emlékezés a fő szemantikai tartalom. A két szövegben jelentős eltérés az is, hogy a természeti jelenet a szöveg mely részén: elején vagy végén található. A második szövegben a jelenet tágabb értelmezési keretet kínál, kevesebb támpontot ad, és a hozzá fűződő kontextualizáció nagyobb erőfeszítést kíván. Maga a képi séma az, amely elsősorban működteti az értelmezést. Ezzel szemben az első dalban már pontosan kifejtett kontextusba ágyazottan jelenik meg ugyanaz a jelenet.

Mindezek figyelembevételével a szél fogalmi tartományai és a hozzájuk kapcsolódó értékminősítések vizsgálata csupán megközelítőleges eredményt hozhat. Mindazonáltal egy ilyen összesítés igen szemléletes és módszertani szempontból érdekes lehet a jellemzőbb fogalmi együttállások bemutatására.

2. táblázat

A szél profilált fogalmi tartományai és kapcsolódó értékminősítései

	Pozitív értékminősítésű reprezentáció	Negatív értékminősítésű reprezentáció
mozgásbeli profil	fúj, lenget (kis erejű ismétlődő megmozgatás); érint (kis erejű mozgás); áraszt (nagy erejű horizontális mozgás); szárít	körbefúj, lenget, eltávolít, szállít (nagy erejű horizontális mozgás-mozgatás és elválasztás); lefúj, elválaszt, fúj (vertikális irányú mozgás)
egyéb profilok		zaj, zörget (megfoghatatlan)
attribútumok	tavaszi	ősz

Bár található olyan mozgásbeli profil, mely mind pozitív, mind negatív értékminősítésű jelenetben is szerepelhet, kimutatható az, hogy egyes mozgásformák jellemzően bizonyos kontextusban jelennek meg. Ugyanígy, bár az ábra ezt nem jelzi, az évszakok és egy-egy mozgásforma között is szoros kapcsolat van: tavasz – áraszt és szárit; ősz – fúj (még hozzá vertikális irányban). A negatív megjelenítés egyébként gyakoribb és változatosabb is.

B) A felhő és a borult ég hasonló időjárási jelenség két eltérő megjelenési formája. Elsőként a felhő, majd a borult ég profilálódásának elemzése következik. A felhő profilálódása a mozgás, az alak, s a szín tartományaiban a legerőteljesebb. A mozgást céltalanság jellemzi a *bolyong* fogalomban.

*Bolyong elmém, mint a felhő,
Hull a könnyem, mint az eső: (2:1)*

Ezzel szemben célirányos, közeledő mozgást jelöl a *jön* ige. A közelgő felhő közelgő változást ábrázol, még hozzá negatív irányú változást.

*Szerettelek sok ideig,
Kevés híja, esztendeig,
De mit tehetek én arról,
Hogy bús felleg jön amarról. (305:4)*

*Szöged felől, Szöged felől gyün egy fekete felhő.
– Siess kislány, siess, kislány, mert mögver egy nagy eső!
– Nem sietők olyan nagyon; fáj a szívem, sajog nagyon.
Most tudom már, miért sajog: a szeretőm elhagyott. (322)*

A felhő dimenzionális reprezentációja a kerek forma, melyet alább a *kerekedik* dinamikus attribútum hoz a figyelem előterébe.

*Amott kerekedik egy fekete felhő,
Abba tollázkodik egy fekete holló.
Várj meg, holló, várj meg! Hadd üzenjek tőled
Apámnak, anyámnak, jegybeli mátkámnak! (30:1)*

(Először lokalizáció távolra mutató térdeixissel, majd dimenzionális jellemző reprezentálása következik.)

A felhő – borult ég között átmenetet képez a nagyobb kiterjedésű, sűrű felhő (*terhes*: teli, sűrű).

*Terhes felhő béburítja az eget,
Eltiltották tőlem a szeretőmet.
Bárcsak addig el ne tiltották volna,
Még az Isten másikat rendelt volna! (227)*

Mind a felhő, mind a borús ég gyakori jelzője a fekete szín, mely helyett időnként szubjektív megjelölés áll (*komor*, *gyászos*).

*Nekem a legtisztább estve
Fekete színre van festve,
Komor felettem az ég is,
Elhagyott a reménység is. (305:2)*

*Gyászba borult fölöttem az ég is;
Elhagyott a régi kedvesem is. (56:2)*

A felhő időnként valamely kommunikációs cselekvési szándék eszköze. Eszerint áldás: *Bánatnak fellege téged elkerüljen* (296:4), átok: *Boruljanak rád a sűrű fellegek* (444:2).

A borús ég ↔ derűs ég ellentéte a szöveg szemantikai szerkezetének alapját képező ellentétpárjainak mintája: *szembe jön* ↔ *kikerül*; *kerülj ki* ↔ *fel van jegyezve*. A közelre mutató térdeixis és a *kerek* jelző közeli viszonyt reprezentál (nem távolságtartással, hanem „ismerősként” referált entitás az ég). Az időjárás változékonysága van fókuszban (rossz → jó időbeni egymásutánisága). A megnyilatkozó mentális alapállapota először elutasított, majd a nézőpont felcserélődik, elutasítónak válik. Ez játékos, sőt ironikus hatást eredményez.

*Sej, ez a kerek ég, ha beborul, kiderül.
Szembe jön rám a szeretőm, kikerül.
Kerülj hát ki, barna babám, örökre!
Sok szép szavaid fel van nálam jegyezve.*

*Sej, ez a kerek ég, ha beborul, kiderül.
Házunk előtt van egy lóca, rá ne ülj!
Ha ráülsz is, úgy vigyázz, hogy le ne ess!
Voltál szeretőm, de már nekem nem kellesz. (411)*

Összegezve, jellemzően a felhő/borult ég lokalizációja a kiindulóponthoz képest definiálódik, amely a megnyilatkozó tér- és időbeli origójával azonosítható (*felettem*, *amott*, *jön*). A referenciális kiindulópont áttevődhet más szubjektumra: *Bánatnak fellege téged elkerüljen* (296:4), ritkán látszólagosan más objektumra: *Mit tehettek már én arról, / Hogy a nap alulról borul?* (326:1). A vizsgált elemet viszonylag nagy távolság jellemzi a nézőponthoz képest. Hatása vertikális, az alatta tartózkodóra hat (fenyegető eső vagy eső formájában). A felhő → eső kapcsolat metaforikus implikációi: időbeli egymásutániság (jövőre vonatkozó predikció), fenyegetés → baj, rossz sejtelen → bizonyosság. A felhő közeledő mozgása a fenyegetés, sejtelen metaforikus ábrázolása. Sajátos eset, amikor a felhő *beborít*. Ez olyan korábbi példákkal állítható párhuzamba, mint *Nem hallok egyebet, / Csak a szél zúgását; Hej, esik előttem az eső* a felhő itt is „fal”, mely elzár a külvilágtól azáltal, hogy tompítja, lehetetlenné teszi annak érzékelését.

A felhő és a borult ég hasonló kontextuális jellemzőik mellett megjelenésükben is különbségeket mutatnak:

3. táblázat

A felhő és a borult ég profilált fogalmi tartományai és kapcsolódó értékminősítései

	felhő	borult ég
dimenzionális jellemzők	kerek, lezárt entitás, tömege sűrű (<i>terhes, fekete</i>), lokális hatású	többnyire kupolaszerű forma, határa nem jelölt, ebből következően tág horizontot eredményez; néha kerek, lezárt
mozgási jellemzők	mozgásra hajlamos (célzottan egy személy fölé), mely jellemzően horizontális irányú, ritkán vertikális	nem jellemző
időbeli vetület	változékony	tartósabb állapot

4. A két gyakori időjárás elem vizsgálatában szerzett tapasztalatok szerint az időjárás jelenségek különböző dimenzionális és térben történő mozgási jellemzői eltérő tematikai kontextusokhoz kapcsolhatók. Az időjárás jelenségek profilálódásának dimenziói: a nézőponthoz való viszonyítás, a perspektíva hatóköre; prominens jelenség a mozgás, annak minősége, irányultsága; az egyes időjárás elemek jellegzetes, eltérő dimenzionális jellemzőkkel bírnak; az egyes fogalmi tartományok bizonyos tematikai kontextusokkal, metaforizációs lehetőségekkel hozhatók összefüggésbe.

A fenti vázlat előmunkálatnak tekinthető olyan értelemben, hogy az egyes időjárás elemek csoportja felől közelítve igyekszik arra választ kapni, miként profilálódnak azok a népdalok természeti képeiben külön-külön. Azonban arra, hogy ezek az elemek valóságosan hogyan konstruálódnak, a kontextus hogyan épül lépésről lépésre a nyelvi reprezentációban, s ezen összetevők hogyan vesznek benne részt, csak helyenként tudtunk egy-egy megjegyzéssel utalni. A figyelem irányításának módjai, a sorrend szövegalkotási szerepe, a lokális fókuszok megállapítása, a szubjektívizáció vizsgálata mind-mind olyan kérdéskör, mely további, részletes kutatást igényel. A dolgozatnak, a fent ismertetett eredmények mellett, e kutatási feladatok megjelölése is célja volt.

A hivatkozott irodalom

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2009. Az erdő konceptualizációja a magyar népdalokban. Kézirat.

- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2010. A folklór szövegek kognitív megközelítésű vizsgálatának tanulságai. In: ILLÉS-MOLNÁR-KALÓ-KLEIN-PARAPATICS szerk. 2010: 5–14.
- Ért. = EÖRY VILMA főszerk. 2007. Értelmező szótár. Tinta Kiadó, Budapest.
- ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA – KALÓ ZSUZSA – KLEIN LAURA – PARAPATICS ANDREA szerk. 2010. Félúton 5. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola – L'Harmattan Könyvkiadó és Terjesztő Kft., Budapest.
- KognNy. = TOLCSVAI NAGY GÁBOR. Bevezetés a kognitív nyelvészetbe. Kézirat.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I.* Mouton de Gruyter, Stanford, California.
- LANGACKER, RONALD W. 1999. *Grammar and Conceptualization.* Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- MNL = ORTUTAY GYULA főszerk. 1982. *Magyar néprajzi lexikon V. (Szé–Zs).* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ORTUTAY GYULA – KATONA IMRE szerk. 1975. *Magyar népdalok I–II.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 2003. *A retorikai-stilisztikai alakzatok elemzése.* Tinta Kiadó, Budapest.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES szerk. 2005. *Folklór és irodalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- TÁTRAI SZILÁRD 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 479–94.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2003. Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: SZATHMÁRI szerk. 2003: 218–27.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. Líra és folklór. Kognitív nyelvészeti megközelítés. In: SZEMERKÉNYI szerk. 2005: 265–76.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. A nézőpont szerepe a mondatban. *Magyar Tudományos Akadémia. I. Osztály. Archivum, Doktori előadások.* URL: mta.hu/fileadmin/nytud/drea2k6/Tolcsvaidrea.doc. [Letöltve: 2010. 06. 30.]

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT (baranyikoczy@freemail.hu)

Weather as a Semantic Component in Hungarian Folksongs

The various representations of weather in Hungarian folksongs reflect their ways of conceptualisation, which is a crucial question of study within the framework of cognitive grammar. The present article presents the numerous profiles of wind and cloud or clouded sky, focusing on the spatial and thus metaphorical features of the two. The author reveals the schematic pattern that lies behind their representations, points out the contextual differences, and attempts to decide if they should be taken negative or positive after all. Finally she comes to the conclusion that metaphors have different spheres of effect, they have more levels of interpretation and therefore not one single context but two or more according to the text.

BARANYINÉ KÓCZY, JUDIT